

МАСТАЦКІ УНІВЕРСАЛІЗМ ЯНКІ КУПАЛЫ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ВЕРША «ПАЯЗДЖАНЕ»)

Верш «Паязджане», напісаны Янкам Купалам, паводле белавога аўтографа твора, 27 снежня 1918 г. у Смаленску, неаднойчы прыцягваў увагу літаратуразнаўцаў. У прыватнасці, В. П. Рагойша цалкам справядліва аднёс яго да вершаў «глыбока сімвалічных», «не бяскрылых вершаў-аднадзёнак, а твораў эстэтычна паўнацэнных, глыбока паэтычных» [8, с. 7]. Верш ацэньвалі як выдатны, таленавіты, але аб'ектам спецыяльнага комплекснага аналізу ён, здаецца, так і не стаў. Між тым, з часовай дыстанцыі верш успрымаецца як надзвычай паказальны для Янкі Купалы, невыпадкава і небезпадстаўна ён фігуруе нават у школьнай праграме сярод твораў паэта, прызначаных для абавязковага вывучэння. На мой погляд, ёсць усе падставы разглядаць верш «Паязджане» як узор мастацкага універсалізму, феномен якога, паводле маіх назіранняў за заканамернасцямі сусветнага літаратурнага працэсу, найчасцей дае аб сабе знаць менавіта ў крызісны час, на скрываванні эпох; якраз на такім часова-рэчаісным сумежжы, «на злome дзвюх эпох злавесным» [3, с. 148], і жыў Янка Купала.

Шэраг даследчыкаў асэнсоўвалі вобразы і матывы верша цалкам у канкрэтна-рэальным, сацыяльным рэчышчы, у святле такіх гістарычных катаклізмаў, як Першая сусветная вайна, рэвалюцыя, грамадзянская вайна, бежанства. У. Калеснік, заўважаючы, што ў першыя паслякастрычніцкія гады ў Янкі Купалы «поруч з надзеяй нарастаюць адчуванні трывогі і адчаю», у якасці адной з ілюстрацый называе і верш «Паязджане», даючы пры гэтым наступны каментарый: «У гады ваенных ліхалеццяў беларусы сталі народам-бежанцам... Ці збяруцца, ці вернуцца ў свае гнёзды?» [4, с. 347]. Бясспрэчна, гэты аспект не толькі прысутнічае ў сэнсавай палітры твора, але і з'яўляецца яе дамінантай, аднак не вычэрпвае ўсю семантычную глыбіню верша. (Зрэшты, бежанства тут само па сабе перарастае межы канкрэтнага значэння – як лёсу толькі беларусаў; час паказаў, што бежанства стала, па сутнасці, эмблемай усяго XX стагоддзя, лёсам многіх і многіх народаў).

Яшчэ адно прачытанне верша знаходзім у Антона Адамовіча, які ў свой час успрыняў «Паязджанаў» як складнік своеасаблівага паэтычнага цыкла, створанага Янкам Купалам «паміж 10 лістапада – 27 сьнежня 1918 г.»; «у васяродку ягоным, – піша А. Адамовіч, – стаяць чатыры баляды («Забытая карчма», «Рунь», «Буслы», «Першы сьнег»), аплеценныя й пераплеценныя чатырма-ж вершамі таксама баляднага тыпу («Удосьветак», «Буралом», «Сявец», «Паязджане»)» [1, с. 716]. Далей, аднак, ён засяроджваецца менавіта на вылучаным ім «балядавым ядры», «сшытым» у адзінае цэлае матывам родзічагубства (парыцыду); вершы, што яго склалі, асэнсоўваюцца А. Адамовічам як алегорыя «найглыбейшага аспекту Купалавае рэакцыі на бальшавізм і саветызацыю» [1, с. 716].

Больш разгорнута ўражаннямі ад уласна «Паязджанаў» А. Адамовіч падзяліўся ў працы «Супраціў саветызацыі ў беларускай літаратуры» (1917–1957)», прысвечанай памяці Адама Бабарэкі. Узгадваючы вобразы маладой дзяўчыны і вяселля, першы з якіх у дарэвалюцыйнай паэзіі Янкі Купалы часта сімвалізаваў «Маладую Беларусь», а другі – трыумф нацыянальнага руху беларусаў, даследчык бачыць увасабленне гэтых жа «летуценняў-надзей» на нацыянальнае адраджэнне ў вершы «Удосвітак» (10.11.1918) – «...у вобразе падарожнага – носьбіта нацыянальнае рэвалюцыі, што натужна, але ўсё-ж напорна прабіраецца да свае мэты» [1, с. 774]. «Паязджане» знітаня з гэтым вершам часам напісання і тэмай, аднак апошняя інтэрпрэтуецца ў «Паязджанах», паводле А. Адамовіча, «ужо ў супрацьлеглым, змрочным асвятленьні, прадыхаваным самой рэчаіснасцю. Перад намі вобраз вясельнага картэжу – «поезда» ў бяспрадаснай сытуацыі, сярод зімовай завірухі ў полі ўначы... Вясельнікі-«паязджане», ахопленыя жахам, прымерзлыя адно да аднаго... У гэтай алегорыі чытач бачыць бядоўнае становішча беларускага нацыянальнага руху, які жорстка пераследаваўся, заганяўся глыбока ў падполье або ў беспрытульнасць эміграцыі бальшавіцкай завірухай» [1, с. 774]. Такім чынам, верш «Паязджане» («безнадзейны малюнак») А. Адамовіч тлумачыць як алегорыю бязмежнага расчаравання Янкі Купалы ў сваіх надзеях на нацыянальнае адраджэнне, як негатыўную рэакцыю мастака на рэвалюцыю 1917 г. Тут звяртае на сябе ўвагу і трактоўка вобраза-матыва завірухі – як бальшавіцкай рэвалюцыі («бальшавіцкая завіруха»); гэтаксама, як адну з Купалавых «сімвалісцкіх версій рэвалюцыі» (поруч з «пажарам» і «чырвонай паводкай») [2, с. 106], пазней будзе разглядаць вобраз завірухі і П. Васючэнка.

Але бежанства беларусаў, эмігранцтва, расчараванне паэта ў гістарычнай перспектыве свайго шматпакутнага народа – гэта далёка не ўсе магчымыя прачытанні верша. Рызыкну выказаць меркаванне, што ў фантасмагорыю «Паязджанаў» мог быць уцягнутым і элемент аўтабіяграфічнага. Боль за родны край, фізічныя і духоўныя пакуты, дэпрэсія не маглі не адбіцца на псіхалагічным стане Янкі Купалы, невыпадкова ён цягам трох гадоў маўчаў як творца. Пазней, у лісце да Б. І. Эпімах-Шыпілы ад 20 верасня 1922 г., паэт, у прыватнасці, напіша: «Там (у Смаленску – Е. Л.), жывучы праз увесь цяжкі і жудкі 1918 г., я папраўдзе быў, як непрытомны» [6, с. 452].

Нельга, аднак, не ўбачыць у полісеміі вобразаў і матываў верша, у самой яго назве і абагульнена-сімвалічнага, універсальнага сэнсу, калі заўгодна – метагістарычнага, арганічна паяднанага, сінтэзаванага з тымі значэннямі, што мелі пад сабой канкрэтна-рэальны (нацыянальны і асабісты) падмурак. Паязджане – гэта людзі-цені, людзі-прывіды, рабы, духоўныя жабракі, гэта метафара адчужанасці людзей ад саміх сябе, неідэнтычнасці, духоўнай неўкарэненасці, санлівасці, немачы, смерці-пры-жыцці (або жыцця-ў-смерці), усяго таго, што Янка Купала не стамляўся выкрываць і цягам папярэдняга свайго творчага шляху, і пазней і што прыводзіла паэта ў

роспач, было для яго непрымальным у беларусе, але што можа быць уласціва і прадстаўніку іншай нацыі.

Мастацкім універсализмам пазначаны, аднак, не толькі змест верша. Адметнасць «Паязджанаў» – жанравая поліфанія, якая ўвабрала ў сябе прыкметы балады, сатыры, фантазмагорыі, прыпавесці, філасофскага верша. Апроч таго, гэта і маленькая паэтычная антыўтопія, і нават свайго роду пантаміма, надта ўжо выразную, амаль кінематаграфічную карціну прапанаваў нам аўтар, пры тым, што з боку персанажаў-паязджанаў, прыкаросненых адно да аднаго страхам невядомасці, ні гуку не чуваць, ні руху не відаць:

*...Як нішто ні знаць, ні ведаць,
І ўсё едуць, едуць, едуць [5, с. 44].*

Не ў меншай ступені поліфанічны стыль верша. У. Калеснік, падкрэсліваючы, што «Купалавыя тропы-вобразы натуральна цягаюць да рамантычнага стылю», тут жа дадаваў: «Палітра Купалавых мікравобразаў убірае ў сябе характэрную для літаратуры пачатку ХХ стагоддзя ідэалагічную і эстэтычную напружанасць, трывожную дыскусійнасць, дух барацьбы розных канцэпцый жыцця і мастацтва... Купала спрабаваў сінтэзаваць эстэтычную сарыентаванасць і чуйнасць сімвалістаў і іншых неарамантычных плыняў з рэалістычным кірункам і нават з фальклорнай паэтыкай» [4, с. 305].

Верш «Паязджане» – выразнае пацвярджэнне таго, што паэзія Янкі Купалы, нават на ўзроўні аднаго твора, не ўкладаецца ў межы пэўнага літаратурнага напрамку, пэўнага стылю. Некаторыя складнікі верша сапраўды адсылаюць да рамантызму, аднак, што ў дадзеным выпадку канцэптуальна важна, адсылаюць па прынцеце прыцягнення-адштурхоўвання. Як вядома, вобраз-матыў дарогі, шляху, падарожжа быў адным з улюбёных у рамантыкаў (і пазней у неарамантыкаў). У рамантычным разуменні – як пераадоленне фізічных і маральных перашкодаў, як няспынны духоўны пошук, як маральна-этычны выбар або як паломніцтва ў шырокім сэнсе слова – ён шматкроць дае аб сабе знаць і ў творчасці беларускага класіка. Максімальна поўна гэтыя значэнні сканцэнтраваны ў радку з верша «На шляху» (1914): «Я – шлях, якому век няма спакою» [7, с. 85]; праз дзесяцігоддзі гэтая паэтычная формула, што ўзыходзіць да слоў Хрыста «Я – і шлях і праўда і жыццё» (Ян 14:6, пер. В. Сёмухі) адгукнецца ў «Першай паэме шляху» Алеся Разанава: «...я той хто шлях і хто па ім ідзе» [9, с. 54]. Аднак у «Паязджанах» вобраз-матыў дарогі, шляху набывае палемічнае, цалкам адваротнае напэўненне. Тут паказана падарожжа, па сутнасці, ніадкуль і ўнікуды; насельнікі «поезда» не ўсведамляюць ніякіх прасторава-часавых кропак, ніякай мэты, не маюць ніякай надзеі на вызваленне са сваёй «вечнай дамавіны». Больш за тое, яны ў дарозе, але не ў руху – застылых ад жаху, вязе іх немаведама куды «поезд»-труна, што патрапіў у палон «злога духа злыбядухі»:

*...Едуць, едуць, ані следу,
Ні праслуху, ні прагледу,*

*Ні прасвету, ні надзеі,
Ўсё ў зацьмішчы, ўсё ў завеі... [5, с. 43].*

Гэта нешта накшталт вечнага блукання Агасфера, вобраз якога неаднойчы інтэрпрэтаваўся ў сусветнай літаратуры. Паводле паданняў, Агасфер ці то ўчыніў здзек з Хрыста і нават падняў на Яго руку, калі Ісус у невымерных пакутах нёс свой крыж на Галгофу, ці то адагнаў Яго ад парога свайго дома, калі Хрыстос хацеў на імгненне прыпыніцца, каб перавесці дыханне. Пакараннем Агасферу і стала яго блуканства, што мусіць доўжыцца да Страшнага суда і абяртаецца для выклятага падарожніка адвержанасцю, непрыкаянасцю, адзінотай. Пэўныя сэнсавыя судакрананні мае верш Янкі Купалы і са старазапаветным паданнем пра Каіна – першага ў гісторыі чалавецтва братазбойцы, выклятага Госпадам выгнанца са сваёй зямлі, а таксама са шматлікімі літаратурнымі інтэрпрэтацыямі сюжэта пра «Лятучы галандзец»: створаны мастацкай фантазіяй Янкі Купалы вобраз згубленага ў д'ябальскай завеі вясельнага пезда-прывіда, пезда-«вечнай дамавіны» сапраўды нагадвае асуджаны на вечнае блуканне па хвалях мора і часу карабель з камандай нябожчыкаў на борце. Паводле падання, каманда карабля была пазбаўлена жыцця з-за багахульніцтва свайго капітана; сустрэча з гэтым караблём пагражае маракам непазбежнай бядой. Можна прывесці і многія іншыя мастацкія версіі сюжэта пра вечнага падарожнага. Матыў гэты, як вядома, актыўна распрацоўваўся ў літаратуры перадрамантызму і асабліва рамантызму, мала які рамантык не аддаў яму даніну. Пры гэтым у сусветнай рамантычнай традыцыі інтэрпрэтавання выклятага блуканца мелі месца тры асноўныя тэндэнцыі: у межах першай герой пададзены статычным, ён не жадае і не ўяўляе для сябе ніякіх змен, цалкам падпарадкаваны свайму незайздроснаму лёсу; па другой версіі, герой праз сумненні, адчай, душэўна-духоўныя пакуты прыходзіць да пакаяння і прымірэння з Творцам і грамадствам; паводле трэцяй, герой адно ўмацоўваецца ў сваёй непакорлівасці.

Відавочна, Купалава варыяцыя ў пэўнай ступені палягае ў першым з трох рэчышчаў: яго персанажы – цацкі ў бязмежнай уладзе «папаўзухі-завірухі», якая «захліпаецца ад смеху», «лазам лезе ў сэрца, ў вочы», вабіць-маніць паязджанаў «снежным начлегам» – смерцю:

*Ў полі дымна, ў полі цёмна,
Беспатольна і заломна,
Ні пуціны, ні упыння,
Як у вечнай дамавіне.*

*Як у моры, ў белым снегу,
Без днявання, без начлегу,
Ў бездарожжа, ў беспрыстанне
Едуць, едуць паязджанае [5, с. 43].*

Дарэчы, у святле вышэйпрыведзеных асацыяцый варты ўвагі зачын трэцяй страфы – «Як у моры...»; палоннікамі менавіта воднай, марской або акіянічнай, стыхіі становіліся ў большасці сваёй літаратурныя вечныя

блуканцы, і не выключана, што ў пэўнай ступені іх семантыкай генераваны, падказаны беларускаму паэту яго верш «Паязджане».

Аднак і тут перазовы з рамантычнай традыцыяй увасоблены па вышэйазначаным прынцыпе прыцягнення-адштурхоўвання; па сутнасці, усе героі-блуканцы ў творах рамантыкаў – гэта не бязвольныя істоты, а асобы; вечнымі падарожнымі яны так ці іначай станавіліся ў выніку бунту, непрымання або Боскіх законаў светаўпарадкавання, або грамадскага ладу. Сярод гэтых адвержаных сустракаліся і грэшнікі-багаборцы, і высакародныя героі, часам адно не выключала іншае, але ў любым выпадку яны былі людзьмі асаблівымі і таму чужымі сярод большасці, сярод усіх астатніх, неслі ў сабе выклік рэчаіснасці, чаго ніяк нельга сказаць аб персанажах Янкі Купалы. Зрэшты, верш Янкі Купалы – таксама своеасаблівы выклік, выклік і заклік адначасна, але, што называецца, ад адваротнага: выклік сацыяльнай летаргіі беларусаў і заклік схамянуцца нарэшце, узняць галаву, адпрэчыць «злыбядуху», змяніць існаванне ў «вечнай дамавіне» на вольнае і дзейснае жыццё.

Апроч рамантызму, на верш «Паязджане» наклаў адбітак і сімвалізм з яго сэнсавай полісеміяй, шматгалоссем і рухомасцю яго вобразаў, іх здольнасцю да сублімацыі перажыванняў самога аўтара, адкрытасцю для новых прачытанняў. Менавіта гэтымі якасцямі адметныя вобразы купалаўскага твора – поезда і паязджанаў, завірухі і поля, у якім «дымна» і «цёмна», «беспатольна і заломна».

У спектры канатацый, у атмасферы і паэтыцы верша ёсць сугучнасць і з экспрэсіянізмам, якому, пры ўсёй яго неаднароднасці, уласцівыя настроі бязмежнага трагізму, адчужанасці і адзіноты, распаду асобы, скепсісу ў дачыненні да чалавека і свету, абвостраны суб'ектывізм, падкрэсленая экспрэсіўнасць, абстрагаванасць вобразаў, абагульненасць іх вонкавых і ўнутраных характарыстык, гратэсканасць і ўмоўнасць, наяўнасць у мастацкай сістэме твораў гэтага напрамку вобразаў і матываў, адзначаных стыхійнасцю, разбуральна-гвалтоўнай моцай. У гэтым плане, з улікам шэрагу асэнсаванняў твора, заснаваных на канкрэтна-гістарычных рэаліях часу, вобраз «збеядухі, папаўзухі-завірухі» ў «Паязджанах» можа быць вытлумачаны як сімвал не толькі рэвалюцыі, але і вайны – Першай сусветнай і ўсякай наогул, што абяртаецца для людзей матэрыяльным і духоўным рэзрухам і смерцю.

Верш «Паязджане» карэлюе з многімі папярэднімі творамі Янкі Купалы; паказальна ў гэтым сэнсе, што ў дарэвалюцыйнай творчасці паэта так часта для вызначэння хады-жыцця беларусаў выкарыстоўваюцца лексемы з цалкам пэўнымі адценнямі: паўзці, бадзяцца, перціся, блудзіць, пхнуцца, брысці, сноўдаць і да т.п. Згадайма толькі некаторыя Купалавы вершы, у якіх гучаць тыя ж (поруч з іншымі) матывы, што і ў «Паязджанах»: «Як цені», «Валачобнікі», «Брату-беларусу», «Свайму народу», «У дарозе» і інш. Адгукнуцца матывы «Паязджанаў» і ў паслякастрычніцкіх творах паэта (дастаткова прыгадаць выраз «твой народ вернападданы» з верша «Сыходзіш, вёска, з яснай явы...», 1929).

З сённяшняй часавай дыстанцыі верш успрымаецца не толькі як мастацкі дакумент часу, не толькі як выява паэтавай душэўнай драмы, што ў многім сталася адбіткам тагачаснай драмы беларускага народа, але і як свайго роду «звеставанне» (У. Калеснік), прадбачанне далейшага трагічнага лёсу – свайго і сваёй Радзімы. Блізкае і далёкае, нацыянальнае і агульначалавечае зніталіся ў вершы «Паязджане» – узоры мастацкага універсалізму Янкі Купалы.

Літаратура

1. Адамовіч А. Да гісторыі беларускае літаратуры / уклад. і рэд. В. Булгакава. Мінск, 2005.
2. Васючэнка П. В. Беларуская літаратура XX стагоддзя і сімвалізм: манаграфія. Мінск, 2004.
3. Жылка У. Выбраныя творы / уклад., прадмова і камент. М. Скоблы. Мінск, 1998.
4. Калеснік У. Тварэнне легенды: Літаратурныя партрэты і нарысы. Мінск, 1987.
5. Купала Я. Збор твораў: у 7 т. Т. 4. Вершы. Пераклады. 1918–1942. Мінск, 1974.
6. Купала Я. Збор твораў: у 7 т. Т. 7: Пераклады п'ес. Публіцыстыка. Пісьмы. Летапіс жыцця і творчасці. Мінск, 1976.
7. Купала Я. Спадчына. Мінск, 1922 (рэпрынт. выд.).
8. Рагойша В. Несмяротная душа Беларусі // Я. Купала. Жыве Беларусь: Вершы, артыкулы / уклад., прадмова і камент. В. Рагойшы. Мінск, 1993.
9. Разанаў А. Каб мелі шчасце ўваскрасаць і лётаць: Паэмы. Мінск, 2006.